

TONOZ

Eminönü'nde Yenıcamı Hünkâr Kasrı'nı ve Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi'ni taşıyan tonozlar

kapılarda girişi hazırlayan büyük kemer derin bir tonozla dönüşerek bu unsura bir eyvan görünüşü kazandırıyor. Kümbet mimarisinde taçkapı ve iç mekân tonozla örtüldükten başka toprak altı katı (kriptâ) hemen daima bir tonozla kapatılarak üst kat için sağlam bir alt yapı sağlanıyordu.

Anadolu Türk mimarisinin gelişme sürecindeki asıl değişme kubbe-mekân ilişkisinde yoğunlaştığından tonozun konumu da buna göre değişmiştir. Medrese, kervansaray ve türbelerde üst örtü bağlamında fazlaca bir değişim görülmezken köklü değişme temel ibadet yapıları olan camilerde ortaya çıkmaktadır. Selçuklu ve Beylikler dönemleri boyunca enlemesine gelişen ibadet mekânlarında bölünmüş uzun hacimler tonozla örtülmüştür. XV. yüzyıldan itibaren genişletilen merkezî orta mekân teknik bakımından ancak kubbeyle örtülebileceğinden bu süreçte uzunlamasına mekânları örten tonozun konumu buna göre değişmiş, bu unsur mekânlardaki galerilere (dâhilî tarik), ana binanın dışındaki uzun mekânlara (hâricî tarik), son cemaat yerine ya da avlu revaklarına doğru kenara çekilmiştir. Osmanlı mimarisinde yaygın biçimde arasta ve kapalı çarşıları örten tonoz, sokak işlevi gören alt geçitlerle bunun üzerine inşa edilen çeşitli hacimleri taşıdığından en akılcı çözümlerle uygulanmıştır. İstanbul'da klasik Osmanlı eserlerinin son örneklerinden sayılan Eminönü Yenıcamı Külliyesi'nde hünkâr kasrı altındaki tonozlu geçişle Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'ndeki kütüphane altındaki tonozlu geçiş dikkat çekici örneklerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

J. Ferguson, *History of Architecture*, London 1865, s. 186-190; *Baukunde des Architekten*, Berlin 1880, s. 19-25; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1975, s. 441-443; Doğan Kuban, *Mimarlık Kavramları*, İstanbul 1980, s. 37-38; J. Fleming v.dğr., *The Penguin Dictionary of Architecture*, Suffolk 1981, s. 334-335; Metin Sözen – Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986, s. 238; SA, IV, 2011-2014.

SELÇUK MÜLÂYİM

TOP

Bir ateşli silâh türü.

Güherçile, kükürt ve odun kömürü karışımından oluşan barutun geliştirilmesi ve barutla çalışan ateşli silâhların savaşlarda kullanımı geç Ortaçağ tarihinin en önemli olaylarından biridir. İlk ateşli silâhlar 1280'lerden itibaren Çinliler tarafından kullanılmıştır. Bu yeni silâh yirmi otuz yıl içinde hem İslâm âlemine hem hristiyan Avrupa'ya ulaştı. Özellikle 1320 ve 1330'larda Avrupa'daki meydan muharebelerinde ve kuşatmalarda ilk defa görüldü. Topun ve barutlu el silâhlarının geliştirilmesi ve İslâm âlemindeki yaygınlaşmasında Osmanlılar önemli rol oynadı. Ateşli silâhların Osmanlılar tarafından ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda Türk ve yabancı tarihçilerin verdiği en eski tarihler (1354, 1364, 1386 ve 1389) söz konusu olaylardan birkaç nesil sonra yaşayan Âşıkpaşazâde (ö. 889/1484'ten sonra), Neşrî, Kemalpaşazâde ve Şikârî gibi vak'anüvislere

dayandığından tartışmaya açıktır. Ancak Osmanlılar'ın ateşli silâhlarla XIV. yüzyılın son çeyreğinde Venedik, Dubrovnik, Bosna, Sırbistan, Ceneviz ve Bizans gibi devletler veya onların tebaaları vasıtasıyla tanışmış olmaları muhtemeldir. Yıldırım Bayezid zamanında (1389-1402) yaşamış bir timar sahibi olan Topçu Ömer'den bahseden II. Murad devrine ait bir timar icmal defterindeki kayıt Osmanlılar'da topçuluğun Yıldırım Bayezid döneminde bir kurum halinde teşekkül ettiğinin işareti diye gösterilir. Osmanlılar İstanbul'un 1392, 1402 ve 1422 yıllarındaki kuşatmalarında top denediler, fakat bunlardan bir netice alamadılar; 1430'da Selânik muhasarasında ise topu başarı ile kullandılar. 1440'lardaki Osmanlı-Macar savaşları esnasında hristiyan sahra topçuluğu ve tabur (Wagenburg) taktiğiyle de tanıştılar. Bu tarihten sonra toplar gerek muhasaralarda gerekse meydan muharebelerinde daha da önem kazandı. 1453'te İstanbul'un fethinin de gösterdiği gibi Osmanlılar topu ve yeni barut teknolojisini hem kuşatmalarda hem gemileri batırmada çok etkili biçimde devreye soktular.

Avrupa devletlerinde topçuların zanaatkârlardan profesyonel askerlere dönüşmesi 1500 ile 1700 tarihleri arasındaki uzun bir zaman diliminde gerçekleştiği halde, Osmanlılar'da topların döküm ve kullanımıyla görevlendirilen Kapıkulu Ocağı'nın yaya kısmından olan Topçu Ocağı muhtemelen II. Murad devrinde teşekkül etmişti. Topların ve top mühimmatının taşınması ve top arabalarının imal edilmesiyle vazifeli Top Arabacıları Ocağı'nın ise XV. yüzyılın ikinci yarısında oluştuğu tahmin edilir. Daha önce bu vazifeyi görenler Topçu Ocağı'na bağlı olmalıdır. Hazinesden ulûfe alan topçu ve top arabacılarının sayısı Kanûnî Sultan Süleyman zamanında hemen hemen iki katına çıkıp Macaristan'daki uzun savaşlar (1593-1606, 1683-1699) ve Girit Savaşı (1645-1669) esnasında da önemli artış gösterdi. Ancak bu rakamların vilâyet kalelerinde görevli, vilâyet hazinelerinden maaş alan veya timar sahibi olan topçu ve top arabacılarını içermediğini unutmamak gerekir. Meselâ 1568'de hazineden ulûfe alan topçuların sayısı 1204 nefer iken 1569'da Budin vilâyeti kalelerinde görevli, çoğu Budin hazinesinden ulûfe alan veya timarlı 700 nefere yakın topçu mevcuttu. 920-921'de (1514-1515) merkezde topçu sayısı 348, top arabacıları 372 idi. 934'te (1527-28) bu rakam 695 topçu, 943 top arabacısına yükseldi. 975'te (1567-68) 1204 topçu, 678 top araba-

cısı; 1598'de 2827 topçu, 700 top arabacısı; 1609'da 1552 topçu, 684 top arabacısı; 1080'de (1669-70) 2793 topçu, 432 top arabacısı; 1106'da (1694-95) 5869 topçu, 1299 top arabacısı mevcuttu. Savaş dönemlerinde bu sayılar giderek artıyordu. 1698'den sonra merkezde istihdam edilenlerin sayısında azalma oldu. 1700'de 3592 topçu, 788 top arabacısı; 1116'da (1704) 3437 topçu, 695 top arabacısı tesbit edildi. 1738-1739 savaşları döneminde sayılar 7279 topçu, 2274 top arabacısı olarak belirlendi. 1769'da yeniden bir düşüş oldu ve 1351 topçu, 180 top arabacısı tesbit edildi.

Avrupa'da ve Osmanlılar'da görülen ilk toplar dövme demirden yapılmış olup ayrılabilen barut haznesine sahipti ve arkadan doldurulmaktaydı. İlk başlarda küçük ve kaba olan bu toplar XV. yüzyıla gelindiğinde büyük bombartlara dönüştü. Osmanlılar da aynı yolu takip ederek 1517-1518'de Tophâne-i Âmire'de yirmi iki adet dövme büyük demir top yaptılar. 32, 25 ve 22 karış (714, 558 ve 491 cm.) uzunluğundaki bu toplar ortalama ağırlıklarına göre (6210 kg.) o dönemde bilinen en büyük toplardı. XVI. yüzyılın başından itibaren Osmanlılar'ın imal ettikleri topların çoğu dövme demirden çok daha güvenilir, dâhilî barut haznesiyle tek parça halinde dökülen, birleşimi genellikle % 89,5 ile % 91,4 bakır ve % 10,5 ile % 8,6 kalay olan, taş gülle veya dökme demir yuvarlak atan tunç toplardı. Osmanlılar'ın Fâtih Sultan Mehmed zamanında bazıları 15-17 ton gelen, 200 ile 700 kg. ağırlığında gülle atan ve o dönemin en büyük silahlarından sayılan dev toplar döküp kullanmaları top döküm teknolojisinde ne derecede ilerlediklerinin göstergesidir. Ancak bu tür topların döküm ve nakliyesi son derece zor olup kullanımı da birkaç önemli kuşatma ve kale savunmasıyla sınırlı kalmıştır.

Kanon sınıfından büyük Osmanlı muhasara topları arasında şayka, balyemez

ve bacaluşka özellikle öne çıkmaktadır. Osmanlılar 8 ile 22 okkalık (10 ile 27 kg.) tane atan topları hem sefer hem kuşatma için uygun buluyordu. Ancak 14 ve 16 okka (17 ve 20 kg.) gülle atan topları "kale-küb" (sur / kale döven) denilen muhasara toplarıydı. Bunların çoğu 14, 15 ve 16 okka çaplı olmakla beraber XVII. yüzyılda aralarında 12 okka (15 kg.) "yuvarlak" yani gülle atan daha küçük toplar da vardı. Şayka toplarının ismi üç topla teçhiz edilmiş şayka (Slavca chaika veya "martı") kayıklarından gelmektedir. Kısa şaykalar 8, 9 ve 12 karış (176, 198 ve 264 cm.), orta boy şaykalar 14, 15 ve 16 karış (308, 330 ve 352 cm.), en uzun olanlar 18, 19, 20 ve 21 karış (396, 418, 440, 462 cm.) boyundaydı. Tabloda da görüleceği üzere şayka, balyemez ve bacaluşka toplarının çapları büyük çeşitlilik göstermektedir. Ancak şaykalar arasında 2, 2.5 ve 5 okka çapındaki parçalar nâdirdi. Kökeni ve isminin menşei belirsiz olan balyemez toplarının çoğu 5-22 okka (6-27 kg.) dökme demir taneler atan parçalardan ibaretti. XVII. yüzyılın sonlarında daha küçük balyemezlerin sayısı azdı. 1097'de (1686) Tophâne'de dökülen 104 topun sadece ikisi balyemez olup bunlar 14 ve 11 okkalık toplardı (BA, DBŞM TPH, nr. 18598, s. 3). Bilhassa kale topu ve muhasara topları

Fâtih Sultan
Mehmed
dönemine ait
tunç darpzen
(İstanbul
Askerî Müzesi,
Envanter, nr. 1)

olarak kullanılan balyemezler şaykalarla birlikte Osmanlı gemilerinde kullanıldı. Avrupa'da "basilisco, basilic" vb. isimlerle tanınan ve Osmanlı kaynaklarında baciliska, bacaluşka, bacaloşka, badaloşka, badaluşka, badoluşka, badoloşka ve bedoloşka şeklinde geçen toplar en popüler ve yaygın Osmanlı kuşatma ve kale toplarıydı. Büyük bacaluşkalar 20 ve 18 karış (440 ve 396 cm.), kısa olanları 9 ve 10 karış (198 ve 220 cm.) uzunluğundaydı. Bazan kısa olanlar da 22 kg. (18 okka) ağırlığında nisbeten büyük taneler atabiliyordu. En büyük parçaların (top-ı bacaluşka-ı büzürg) ağırlığı 11 tonu aşabiliyordu. Ancak Osmanlı basilisklerinin çoğu çapları 11 okka ile 22 okka arasında değişen küçük toplardı. Bazı Osmanlı belgelerinde bacaluşka ile kanon / kanun eş anlamlı gibi kullanılırsa da diğer durumlarda kanon daha küçük olan 11 okka çaplı basiliskleri belirtmektedir.

Osmanlı seferlerinde en çok kullanılan toplar genellikle orta tipte ve küçük çaplıydı. Bu kategoridekiler kolunburna, darbzen ve şâhî toplardan ibaretti. Osmanlı kaynaklarında kolunburna, kolumburna, kolomburina, kolumburina, kolunburuna ve kolunburuna diye geçenler daha hafif sahra toplarıydı. Osmanlı kolunburnaları İspanyol, İtalyan veya İngiliz kulverinleriyle karşılaştırıldığında genel kanaatin aksine Avrupa'dakilerinden çoğu defa daha hafif kalıyordu. Darbzen, zarbzen, zarbuzan (dövücü top) adı verilen topların büyük (şâhî veya zarbuzan-ı büzürg) ve orta (miyâne veya zarbuzan-ı vasat) tipleri muhasarada, daha küçük parçaları ise (zarbuzan-ı küçek) sahra topu olarak meydan muharebelerinde iş görürdü. Osmanlı kaynaklarında şâhî kelimesi herhangi bir topun daha büyük modelini ifade etmekle birlikte bu terim çok hafif ama nisbeten uzun toplar için de kullanılmıştır.

Şayka, balyemez ve bacaluşka toplarının çapları (XVI-XVIII. yüzyıl)

	Çap=gülle ağırlığı / okka	Çap=gülle ağırlığı / kg.
Büyük şaykalar	28, 36, 42, 44, 45, 50, 55	34, 44, 52, 54, 55, 61, 68
Orta boy şaykalar	20, 22, 24	25, 27, 30
Küçük şaykalar	2, 2.5, 5, 10, 11, 12, 14	2.5, 3, 6, 12, 15, 17
Balyemezler (Evliya Çelebi'de)	25, 30, 40, 50, 60	31, 37, 50, 61, 74
Balyemezler (envanterlerde)	5, 7, 9, 11, 14, 16, 18, 20, 22	6, 9, 11, 14, 17, 20, 22, 25, 27
Küçük bacaluşkalar	1, 4, 6, 11	1,2, 5, 7, 14
Büyük bacaluşkalar	14, 16, 18, 20, 22, 23	17, 20, 22, 25, 27, 28

(Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 108-116)

Küçük toplar saçma, eynek, prangı, misket ve şakaloz gibi adlarla anılmaktaydı. Genellikle dökme demirden olan ve adından da anlaşılacağı gibi çoğunlukla salkım atmak için kullanılan saçmalar hem kalelerde hem gemilerde, bilhassa Karadeniz ve ince donanmaların gemilerinde kullanılmaktaydı. Tophane'de 1695-1696 yıllarında dökülen saçma toplarının ortalama ağırlığı 35,6 kg., 1704-1705'te dökülenlerin 42 kg. civarında iken 1109'da (1697-98) dökülen iki tanesi çok daha ağır olup 190 kg. gelmekteydi (BA, KK, nr. 5654, s. 16, 30; BA, MAD, nr. 2652, s. 25). Eynek adı verilen toplar daha da küçüktü. Tophane'de 1695-1696'da dökülen altmış iki eyneğin ortalama ağırlığı 22,7 kg. olup 1109'da (1697-98) dökülenler 11,7 kg. idi (BA, MAD, nr. 2732, s. 32). 1070'te (1659-60) Selânik Kalesi'nde bulunan orta boy (miyâne) eynek topları 150 dirhem (461 gr.) mermi atıyordu (BA, MAD, nr. 3447, s. 248). Eynekler esas itibarıyla imparatorluğun büyük nehirlerinde faaliyet gösteren gemilerde kullanılıyordu. 50 dirhem mermi atan prangılar ve 50, 100, 150 dirhem tane atan misketler en küçük çaplı toplardı. Osmanlı kaynaklarında şakaloz, şakloz, şakolos, şakalos, şakulos, şakulus, sakolos, sakalos, çakaloz, çakalos, çakanoz diye anılan silâhların ismi "kanca tüfek" mânasına gelen Macarca "szakállas" kelimesinden gelmektedir. Kanca ateşli silâhı, güçlü geri tepmesini önlemek amacıyla sıkıca bir duvara veya sipere raptedilerek kullanılıyordu. Macar "szakállas"larından kundağa yerleştirildiği ve top arabalarıyla taşındığı söylenegelmıştır. Ancak bazı Osmanlı şakalozlarının Avrupa'nın kancalı tüfeklerine (meselâ Alman hackenbüchse) benzer ağır

Kanûnî
Sultan
Süleyman
adına dökülen
tunc darpzen
(İstanbul
Askerî
Müzesi,
Envanter, nr. 9)

Kolunburna, darpzen ve şâhî toplar (XVI-XVIII. yüzyıl)

	Çap / okka	Çap / kg.	Topun uzunluğu (cm.)	Topun ağırlığı (kg.)
Kolunburna XVI. yüzyıl	1,5, 2,5, 5, 7	2, 3, 6, 9		
Kolunburna XVII. yüzyıl	2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 14, 16	2, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 14, 17, 20	220, 264, 330	
Darpzen	50, 100, 150, 200, 300 dirhem ve 1,2 okka	154, 307, 460, 614, 922 gr. ve 1,3, 2,5 kg.	88, 110, 132, 154, 352	54, 73, 162, 432, 540
Şâhî	50, 80, 100, 150, 200, 300 dirhem ve 1, 1,25, 1,5	154, 307, 460, 614, 922 gr. ve 1,3, 1,5, 1,8 kg.	110, 242, 330	169,159-182, 325-395, 508-620

(Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek*, s. 116-123)

tüfekler olması mümkündür. 1565'te Macaristan'ın bazı kalelerinde bulunan şakalozlar 10 ve 12 dirhem (31 ve 37 gr.) tane atardı. İspanyollar'ın ve yenicilerin tüfeklerinin bile 50 gramdan daha ağır kurşun attığı göz önüne alınırsa bunlar gerçekten çok küçük anti-personel silâhlardı.

Osmanlı ve Avrupa toplarını mukayese eden Batılı tarihçilerin Osmanlı topçuluğunun esasta hantal ve ağır dev toplardan oluştuğunu, dolayısıyla Osmanlı top teknolojisinin daha küçük ve hareketli topları imal edebilen Avrupa top teknolojisinden geride kaldığını ileri sürmeleri hatalıdır. Tophâne-i Âmire vâridat ve masârifat defterleriyle imparatorluğun başlıca kalelerinin cebehâne defterleri incelendiğinde Osmanlılar'ın 30 ile 500 gr. mermi atan en küçüklerinden 31 ile 74 kg. ağırlıkta gülle atan büyük balyemez ve şaykalara kadar çeşitli toplar döküp kullandıkları sonucuna ulaşılır. Aynı tesbit mermisi eğri rota çizen kısa havan topları için de geçerlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 5, hk. nr. 1428, 1709; nr. 7, hk. 32, 1215, 1216, 1401; BA, MAD, nr. 3150, s. 125; nr. 3448, s. 230, 248; nr. 3992, s. 19; nr. 7668; BA, DBŞM CBH, nr. 18368, s. 7-14; BA, DBŞM TPH, nr. 18597, s. 7; nr. 18617, 18618, s. 20-25; nr. 18645, s. 22-23; nr. 18696, s. 2; Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB), Handschriften-sammlung Mxt., nr. 599, 617; *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi* (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, I-II, tür.yer.; L. Marsigli, *L'état militaire de l'empire ottoman*, The Hague-Paris 1732, I-II, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, s. 45-60; P. Wittek, "The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans" (D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom* içinde), London 1956, s. 141-143; Mücteba İlgürel, "Osmanlı Topçuluğu'nun İlk Devri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 285-293; G. Ágoston, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)", *Osmanlı*, Ankara 2000, VI, 621-632; a.mlf., *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askerî Gücü ve Silah Sanayisi* (trc. Tanju Akad), İstanbul 2006,

s. 54, 108-123; a.mlf., "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *AOH*, XLVII/1-2 (1994), s. 19-26; C. Heywood, "Notes on the Production of Fifteenth-Century Ottoman Cannon", *Writing Ottoman History: Documents and Interpretations*, Aldershot 2002, makale XVI, s. 3-9; Salim Aydı, *XV ve XVI. Yüzyılda Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara 2006; İdris Bostan, "16. yy. Başlarında Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Faaliyetleri", *Halil İnalıcık Armağanı*, Ankara 2009, I, 249-280; Halil İnalıcık, "Osmanlılar'da Ateşli Silâhlar", *TTK Belleten*, XXI/83 (1957), s. 508-512; Turgut Işıksal, "Eski Türk Topları ve İstanbul Tophanesinde Bulunan Bir Kayıt Defteri", *BTTD*, I/3 (1967), s. 61-63.

GÁBOR ÁGOSTON

TOPAL OSMAN (1883-1923)

Millî Mücadele döneminde
Doğu Karadeniz kesiminde
faaliyet gösteren
mahallî milis güçlerinin reisi
ve muhafız taburu komutanı.

Giresun'un Hacı Hüseyin mahallesinde doğdu. Ticaretle uğraşan Feridunzâde Hacı Mehmet Efendi'nin oğludur. Düzenli bir eğitim görmedi, genç yaşta kayıkcılık yapmaya başladı. 1912'de Balkan Savaşı'na askerlik bedeli ödendiği halde gönüllü olarak katıldı. Çorlu yöresindeki çatışmalar da diz kapağından yaralandı. Bundan dolayı "Topal" lakabıyla anıldı. Giresun'a döndükten sonra I. Dünya Savaşı'na kadar ticaretle uğraştı. Savaşın başlaması üzerine Doğu Karadeniz bölgesinde Ruslar'la iş birliği yapan Rum ve Ermeni çeteleriyle mücadeleye girişti. Kurduğu milis güçleriyle Giresun ve yöresinde söz sahibi oldu. Teşkilât-ı Mahsûsa'nın doğu cephesindeki faaliyetlerinde aktif görev aldı. Batum cephesinde 700-800 gönüllüsüyle Ruslar'a karşı savaştı. Bölgede hükümet işlerine karıştığı gerekçesiyle hakkında türlü şikâyetler yapılmaya başlandı. 25 Ağustos 1916-